

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1 : ਮੀਤ ਜੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਦਹਾਕਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪਿਛਲਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਤੱਥ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ।
ਉੱਤਰ : ਮੇਰਾ ਜਨਮ 20 ਅਕਤੂਬਰ 1952 ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮਹਾਜਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਉਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਜਰੇ। ਪਟਵਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾਹ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਨਭੋਲ ਮਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇ ਲਿਆ ਉਥੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਵੀ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਉਕਰੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਨਾਲੇ ਟਿੱਕ ਗਏ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝੀ ਕਾਰਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕੱਚਾ-ਪੱਕਾ ਘਰ ਖਰੀਦਿਆ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਥੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਦਲਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਾਨਕੇ (ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਚ ਬਾਂਗਰੂ ਉਸ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਚੁੱਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲੇ-ਨਾਲੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ) ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਰ ਚੂਹੜਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਘਰ ਤੋਂ 400-500 ਗਜ਼ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਸਿਵੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੁਰਦੇ ਸੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਲੜਕਪਨ ਦਲਿਤ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਬੀਤਿਆ। ਇਸ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਹਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਲਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸੋਮਾ, ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰਾ ਜੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। 1968 ਵਿਚ 10ਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਨਕਸਲੀ ਦੇਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਦਲਿਤ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ "ਨਰਕ" ਕਿਉਂ ਭੇਗ ਰਹੇ ਹਨ? ਨਕਸਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਥ ਨੇ ਇਸ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੱਲ ਸੁਝਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਸੋਚ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਨੁੱਕਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਆਡੰਬਰ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ। ਪਿਛੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਅਪਨਾਉਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੌਖ ਰਹੀ।

ਬੀ. ਏ. ਮੈਂ 1972 ਵਿਚ ਆਨਰਜ਼-ਇਨ-ਮੈਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲਡ-ਮੈਡਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਐਲ. ਐਲ. ਬੀ. ਮੈਂ 1976 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਦਿਨੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਲ.ਐਲ. ਬੀ. ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਡ ਵੀ ਕਰ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਧੂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ 1979 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2: ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਮਲ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਰਤੇ?

ਉੱਤਰ : ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ ਜਾਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅਤੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਮੰਡੀਰ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਪਿਛੇ ਖਾਕ ਛਾਨਣ ਵੱਲ ਘੱਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ 'ਪ੍ਰੀਤਕ' ਅਤੇ 'ਮੁਹਾਂਦਰਾ' ਜੇਰ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਕੁਮਾਰ ਰਤਨ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਾਲ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਐਸ. ਡੀ. ਕਾਲਜ ਬਰਨਾਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਜੱਗਾ ਸਿੰਘ, ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਇਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕਤਾ ਬਖਸ਼ਣ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਨੂੰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਾਲਾ, ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਅਤੇ ਸੁਖਜੀਤ ਭੱਠਲ ਵਰਗੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚਾਰ-ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਪੂਰੇ ਜੇਬਨ ਉਪਰ ਸੀ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ, ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਰਦਲ, ਹੇਮ ਜਯੋਤੀ ਅਤੇ ਸਿਆੜ ਵਰਗੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਚ-ਘੜ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਛਾਪਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖੁਸ਼ਵਗਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਗੋਇਲ, ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਗਟ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਮੇਰਾ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਬਾਲ ਸੰਦੇਸ਼ (ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਛੱਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਹਿਰਾ ਦੀ ਰੀਸ/ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਬਾਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਅਗਲੇ ਹੀ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ। ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵੀ ਛਪ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਮੁੜ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾ ਛਪੀ ਪਰ ਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਸਪਤਾਹਿਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੜਾ-ਧੜ ਛਾਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਲੇਖਕ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਕਾਰਣ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਸਿਕ ਸਰਦਲ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨੇ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਲ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। 1971 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ, ਬੀ.ਏ. ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੂਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਚਰਚਾ ਵੀ ਹੋਈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਅ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ 1972 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਬਰਨਾਲੇ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹੌਲ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਪੱਤਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਧਾਰਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਪਰਚੇ ਸਾਨੂੰ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਨਾਭੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਬਾਅਦ 1983 ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ (ਬਠਿੰਡਾ) ਇਸ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਐਕਸਾਈਜ਼ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਹਨ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਚਿਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੱਲੀ-ਗੱਲੀ ਇਕ ਦਿਨ ਪੁਰਾਣੇ ਭੇਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ 'ਤੇ 12 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਫਿਰ ਕਲਮ ਚੁੱਕ ਲਈ।

ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਛੂਤੇ ਪਏ ਵਿਸ਼ੇ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਵੀ ਜੋਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮੈਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਦੇਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਲਾਮ', 'ਖਾਨਾ ਪੂਰੀ' ਅਤੇ 'ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਅੱਗੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਜਗਰਾਉਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਾ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਛੁੱਪੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਗਰਾਉਂ ਗੇੜਾ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਸਕੂਲਿੰਗ ਕਰਦੇ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕਵਾੜ ਖੁੱਲਣ ਲੱਗੇ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਲੇਖਕ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੁਝ ਸੂਝ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਲਾਅ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੁਰਮ ਵਿਗਿਆਨ (Criminology) ਅਤੇ ਦੰਡ ਵਿਗਿਆਨ (Penology) ਪੜ੍ਹਿਆ। ਨੈਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਬਾਅਦ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੁੰਘ ਦੇ ਟੋਕਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪੂਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਈ-ਰਾਈ ਢੇਣ ਨਾਲ ਪਹਾੜ ਨਹੀਂ ਢੇਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਨੂੰਮਾਨ ਵਾਂਗ ਪੂਰੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਹੀ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵੱਲ ਪਰਤਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3- ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ?

ਉਤਰ - ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ (1968 ਤੱਕ) ਵਿਚ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਕਾਇਦਾ ਇੱਕ ਪੀਰੀਅਡ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖੁੱਲ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੇ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ

ਅੱਜ ਤਕ ਚੇਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਖੀਵਾ ਯੁਮਿਆਰ', 'ਰੋਬਿਨਸਨ ਕਰੂਸੋ', 'ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰ' ਅਤੇ 'ਮੌਸਮ ਖਰਾਬ' ਹੈ। ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਸਿਉਂਸਪਲਲਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਥੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ', 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ', 'ਨਾਗਮਣੀ', 'ਆਰਸੀ', 'ਜਨ-ਸਾਹਿਤ' ਆਦਿ ਸਹਿਤਕ ਰਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਐਸ. ਡੀ ਕਾਲਜ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੀ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ + ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਜਿੱਡੀ ਸੀ। ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਉੱਥੋਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਕੈਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਗੋਰਕੀ, ਟਾਲਸਟਾਇ ਅਤੇ ਚੈਖੋਵ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਬੀ.ਏ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ, ਸ਼ੈਕ ਵਜੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਫਾਰਮ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਨੀ ਦਿਨੀ ਹੋਇਆ। ਪੀ.ਸੀ.ਐਸ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਰਚਾ ਰੱਖਿਆ। ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲੇਖਕ ਮੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਬਣੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4- ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਗਲਪ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ?

ਉੱਤਰ - ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਧੀਆ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੁਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਵਿਧਾਵਾਂ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵੱਧ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਵੁਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੌਧਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਗਲਪ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁਕਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5- ਗਲਪ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵੱਧ ਮੋਚਦੀ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ?

ਉੱਤਰ - ਨਾਵਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਬਰੀਕ ਤੇ ਬਰੀਕ ਗੱਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਵਾਹ, ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਕਲ ਅਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਨਿਘਰ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਇਹ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਵਿਧਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਰੀਬ 1200 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣੇ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਚਿਤਰਣ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6. ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਪੁਨਰਵਾਸ (1987) ਲਾਮ (1988) ਅਤੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ (1992) ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। 1971 ਈ. ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵੱਲ ਪਰਤੇ ਜਾਂ ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਰਤਾ ਰਿਹਾ?

ਉਤਰ- ਸੂਰੂਆਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕੀਤੀ। ਉਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਈ-ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਛੁਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਕਾਫ਼ਲਾ ਨਾਵਲ ਇਸ ਤੇ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ। ਇਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਦਸੰਬਰ 1991 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਫ਼ਲਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 1986 ਅਤੇ 1987 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰਾ ਦੌਰ 1984 ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਲਾਮ ਅਤੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਸੁੰਗਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਫਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਕਟਿਹਰਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੌਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਂ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7. ਤਫਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੇ 1990 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ - ਪੱਕੀ ਤਰਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਰੂਰ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੜਤ ਗੁਆਚ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8. ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਗਲਪਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵ-ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਭਾਸਦਾ ਜੁੜ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਹੋਗੇ?

ਉਤਰ - ਨਾਵਲ ਤੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਕ ਦੇ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਫਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਾਂਡ ਨੰ 17 ਨੂੰ ਛੁਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਅਤੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਂਡ/ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਜਿਕਰ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਾਂਡ ਨੰ 60 ਨੂੰ ਜਫੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਂਡ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਕਮ ਦੇ ਆਰੇ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇਲਾਜ ਲਈ ਤੜਫਣ ਅਤੇ ਤਨਹਾਈ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੋਦਨ ਅਤੇ ਹੋਮਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਆਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁਰਾਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਹਾਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਉਪਰ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 9. ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?

ਉਤਰ - ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ

ਭੇਤ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਵੱਡਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਐੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਨਾਵਲ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ, ਮਸਲਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਤਰਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਤਫਤੀਸ਼ ਖਾਨਾ ਪੁਰੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਨੇ ਕੁ ਦੁਹਰਾਓ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਦੁਹਰਾਓ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 10: ਪਿਛਲੇ ਕਰੀਬ ਢਾਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਲਈ ਵਕਾਲਤ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਕਿੱਤਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਵਕੀਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਹਰ ਵਰਗ, ਹਰ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਸਾਇਲ ਨੂੰ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਤਲ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਿੱਖੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਵਕੀਲ ਸਮੱਸਿਆ ਪਿਛਲੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਿਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਫਰੇਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਪਿੱਛੋਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਪਾਰਖੂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੁੱਖੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਏਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਦਾ।

ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਮੇ ਅਤੇ full stop ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੱਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਕ ਵਾਕ 'ਫੜੋ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਓ' ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਕੋਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਫੜੋ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਵੇ ਤਾਂ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲਣਗੇ ਕਿ ਭੱਜਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਓ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦਿਓ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਕੋਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਵੇ ਤਾਂ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਉਲਟੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਕਲੇਗਾ ਕਿ ਭੱਜਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਫੜੋ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦਿਓ। ਵਕੀਲ ਦੀ ਇਹ ਸਾਵਧਾਨੀ ਜਦੋਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚੰਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਕੀਲ ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਗਵਾਹ ਤੇ ਜ਼ਿਰਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗਵਾਹ ਕੋਲੋਂ ਸੱਚ ਉਗਲਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਉਗਲਵਾਉਣ ਲਈ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਇਹ ਗੁਣ ਵੀ

ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਕ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਗਾਗਰ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਭਰਨਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਬਹਿਸ ਦੌਰਾਨ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਅਲੋਚਨਾ ਸੁਣਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਜੱਜ ਫੈਸਲਾ ਉਲਟ ਸੁਣਾ ਕੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੇ-ਦੇ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਉਲਟ ਫੈਸਲੇ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਇਕ ਵਕੀਲ ਵਿਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਅਲੋਚਨਾ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਲਟਾ ਉਹ ਅਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੀਖਣਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਕ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਸੁਣਾਏ/ਲਿਖੇ ਫੈਸਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਵਕੀਲ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੱਲ ਵੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 11: ਤੁਸਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜੀਵਿਆ ਹੈ? ਆਪਣੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਫ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਖੋ? ਉੱਤਰ : ਅਸਲ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾ ਕਰੂਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੱਖ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਰਤਾਰਾ ਏਨਾ ਪਚੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਵਕੀਲ ਵੀ ਸੱਚ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਕੇ, ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਨ ਲੱਗੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਮਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵਿਥ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਭੁਗਣਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 12. ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਜੰਮਦੇ ਹਨ, ਬਣਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਸਨੂੰ 'ਜਮਾਂਦਰੂ ਲੇਖਕ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਕੀ ਧਾਰਣਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ - ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਇੰਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੇ ਆਂਦੇ ਇਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਗੁਣ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 13- ਤੁਹਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ?

ਉੱਤਰ - ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਨ 1967 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ 10ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ, ਬਾਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 14- ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਣਾ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ?

ਉੱਤਰ - ਜਿਸੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਲਿਖਣਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਦੀ ਰੀਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਉ-ਜਿਉ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ ਮਕਸਦ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 15. - ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵੀ? ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਲੇਖਕ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਰਜਣਾ-ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਾਅ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ, ਖਰਚਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਮਰਜੰਸੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਲਾਜਮ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਦਫ਼ਤਰੇ ਛੁੱਟੀ ਪੰਜ ਵਜੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਲਾਸ ਛੇ ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨੌ ਵਜੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਭੱਜ ਨੱਠ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਦੀ ਵੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਨਾਵਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੁਝ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਲਾਕਤ ਦਾ ਧੰਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਹਲ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵਰਤ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਮੈਂਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਸਿਰਜਣਾ-ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 16- ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਜਮਾਨਾ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ (1971) ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ? ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ?

ਉੱਤਰ : ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਝੁਕਾਅ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੱਟ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ, ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਹੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁੰਨੇ (ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ) ਕਾਫ਼ੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਕਈ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ 'ਨਕਸਲੀ ਦੌਰ' ਦੀਆਂ 'ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ, ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 17- ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਪਲੇਠੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ?

ਉੱਤਰ - ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ

ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਝ ਨੋਟਿਸ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 18 – ਤੁਸਾਂ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾਈ। ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਤੁਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ?

ਉੱਤਰ - ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਨ। ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ, ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਿੱਠ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਝੋਲੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ, ਖਤਰਿਆ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਨ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਡਲ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 19. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬੀਜ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ ਜੋ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਨਕਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ- ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਨਾਵਲ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ?

ਉੱਤਰ - ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਸਮੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ, ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਸੱਮਸਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਗਾਵਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਆਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਿਰਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਸੱਮਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਬੀਜ ਕਿਉਂ ਬੀਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ? ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਿਰਾਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਗਾਬਤ ਦੇ ਬੀਜ ਹੁਣ ਵੀ ਬੀਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰੂ ਤਾਕਤਾਂ, ਪੂੰਗਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੁਲਸ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਬੀਜ ਜਰੂਰ ਪੂੰਗਰਨਗੇ ਅਤੇ ਛਾਂ, ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 20. ਜਦੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਦੰਭ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਲਾ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੈ- ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਸੀ?

ਉੱਤਰ - ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਧਾਰਿਤ ਮਾਪ ਦੰਢ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਡ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਸਕੇ। ਰਚਨਾ ਕਿੰਨੀ ਦਮਦਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਉਪਰ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੈਲਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਸਾਂਵਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਮਜਨੂੰ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸੀਨ ਔਰਤ। ਜੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ ਹੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ

ਸਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 21. ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕਰਤਾਰ ਕਿੰਨਾ ਕੂ ਯਥਾਰਥ ਉੱਪਰ ਮਬਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉੱਪਰ?

ਉੱਤਰ- ਕਰਤਾਰ ਯਥਾਰਥ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਮਿਸਰਣ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਨੈਕਰੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਰਾ-ਫੇਰੀ, ਸਿਆਸੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਬਣਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਖੋਲਣਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਣਾ, ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੋਟੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ-ਇਕਹਿਰੇ ਵਿਆਕਤੀ ਦਾ ਟਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਕਲਪਨਾਮਈ ਹੈ। ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨਾ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 22. ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਜੋ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਲੀਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਈ? ਨੌਜਵਾਨ ਤਾਂ ਇਸ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਕ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਜਾ ਧਸਿਆ। ਕੁਝ ਆਖੋ? (ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅਤਿਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਵਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਭਰਣ ਲੱਗਾ ਸੀ)

ਉੱਤਰ- ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਧੱਕੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਦੀ ਚੋਭ ਵੀ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਪੀੜ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਣਖੀਲਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਰਾਹ-ਦਸੇਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। ਚਾਨਣ ਦੀ ਕਿਰਨ ਇਕੱਲੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਆਏ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਕਰਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਤਿਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਰਤਾਰ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਫਸ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 23.- ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਪਿਆ?

ਉੱਤਰ- ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 24. ਮਾਨਵ ਦੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੀ ਕਦਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੂ ਸਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ- ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਆਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ। ਉਲਟਾ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸਾਰਨ ਦੀ

ਸੰਭਵਨਾਂ ਬਣੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜੀ। ਲੜਾਈ ਫੇਰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਆਰੰਭਣੀ ਪਏਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 25. ਪਿਛਲੇ ਕਰੀਬ ਢੇਡ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੁਨਰਵਾਸ, ਲਾਮ ਅਤੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਕਤਾਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਂ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ (1969-72) ਦੌਰਾਣ ਕੁਝ ਕੱਚ ਘੜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਪਤਾਹਿਕ 'ਸਮਰਾਟ' ਹਾਈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਣਜੀਤ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਸਨ। ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਤੇ ਤੀਹ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੇ ਲੋੜ ਸਮਝਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 26. ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸਕਾਰੇ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਆਖਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 27. ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਚਿੰਤਨ, ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕਚਿਆਈ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮਿਅਤ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਕੱਚੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕਲ ਪੱਖੋਂ ਕੱਚਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਜੇ ਸਰਾਹਨਾ ਮਿਲੀ ਉਹੋ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ। ਜਾਂ ਆਖ ਲਵੋ ਕਲਾ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਲ ਹੁਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 28. ਕਲਾ ਦੀ ਇਸ ਕਚਿਆਈ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੂ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ?

ਉੱਤਰ - ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧੇ-ਵੱਧ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖਣ ਲਈ ਸਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਚਿੰਤਕ ਮੈਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ' ਤੱਕ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 29. ਪੁਨਰਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਲਾਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਸਾਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰੋੜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੂ ਫਿਕਰ ਰਿਹਾ?

ਉੱਤਰ - ਰਚਨਾ ਵੱਧੇ-ਵੱਧ ਕਲਾਮਈ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। 'ਪੁਨਰਵਾਸ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਕੱਚੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਲਾਮ' ਅਤੇ 'ਠੋਸ ਸਬੂਤ' ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ। 'ਲਾਮ', 'ਖਾਨਾ ਪੂਰੀ',

'ਵਿਰਾਸਤ' ਅਤੇ 'ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 30. ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਆਂਕਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ - ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 31. ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮੀਖਿਅਕ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਢਿੱਲਾ ਆਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ?

ਉੱਤਰ - ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਕ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਤਮਾਮ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ ਰਹੀਆਂ। 'ਲਾਮ' ਅਤੇ 'ਠੇਸ ਸਬੂਤ' ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਣਗੋਲੀਆਂ ਜਰੂਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 32. ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ? ਇਹ ਵੀ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਪਾਏ ਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕੀਆਂ?

ਉੱਤਰ - ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ 'ਰਾਤ ਦੇ ਸੂਰਜ' 'ਹੱਲਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ' ਅਤੇ ਮਸਲਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਈ ਕਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ 'ਲਾਮ', 'ਖਾਨਾ ਪੂਰੀ', 'ਸਨਾਖਤ' ਅਤੇ 'ਵਿਰਾਸਤ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। 'ਲਾਮ' ਇਕੋ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਥਾਵੇਂ (ਸਮਤਾ, ਸੋਚ, ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅਤੇ ਜਗਬਾਣੀ) 'ਖਾਨਾਪੂਰੀ' ਵੀ ਚਾਰ ਥਾਵੇਂ (ਸਿਰਜਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ) 'ਸਨਾਖਤ' ਤਿੰਨ ਵਾਰ (ਸਰਦਲ, ਜਗਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ) ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਕਹਾਣੀ 'ਸਮਤਾ' ਅਤੇ 'ਸਰਦਲ' ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨੀ ਗਈ। 'ਲਾਮ' ਕਹਾਣੀ ਉਪਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਬਣਾਇਆ। ਖਾਨਾ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ਡਾਲਫਿਨ, ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਨੀਲਕੰਠ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈਆਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 33. ਬਤੌਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੁਹਾਡਾ ਬਿੰਬ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜੇ ਬਤੌਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਰਣ?

ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਬੇਧਿਆਨੀ?

ਉੱਤਰ - ਜਿਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ, ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਨ

ਵਲੇ ਬੇਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤੇ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਚਿੱਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਮੁੱਲ ਪੈ ਜਾਏਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 34. ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰਜਨ-ਆਦਰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਉੱਤਰ - ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ 'ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ' ਕਾਰਨ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ 'ਸਾਝੀ ਕੰਧ' ਅਤੇ 'ਕੋਈ ਇਕ ਸਵਾਰ' ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਜਾਣ ਸਿੰਘ ਕੁਲਫੀ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਹੁਣਾ' ਕਾਰਣ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 35. ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ? ਉੱਤਰ - ਕਰੀਬ ਵੀਹ ਸਾਲ ਤੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਲੇਕ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁੱਲ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੁੜ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਨ ਬਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹੀ ਮੁੜ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 36- 'ਪੁਨਰਵਾਸ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਲਾ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਤਹਾਕਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ, ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਜਾਵੀਏ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਪਰਤ ਪੱਸਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ?

ਉੱਤਰ - ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਇਸ ਸੰਘਣੀ ਪਰਤ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕਾਰਣ ਸੀ, ਇਹ ਹੁਣ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਮਾਰਕਸੀ ਫਲਫਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਬਾਰਵੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਰਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਆਪੇ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਏਗਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਚ-ਘੜ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਝਟਪਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਤਸੱਲੀ ਹੈ। ਸਭ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਜੇ ਲਿਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਧਾਰ ਉਹੋ ਪੱਕੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।

ਉੱਤਰ - ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਉਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਪਰਤ ਦਾ ਚੜਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਉਣਤਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ (ਕਰੀਬ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ) ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਬਰਨਾਲੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੁਧ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਚਿਲਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੋਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 37. ਕੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਹ ਰੀਝ ਜਾਗੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵਰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਾਂ?

ਉੱਤਰ - ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀ.ਏ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਓ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਰੱਸੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ (1 Piece of String) ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗਰੀਬ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਣ ਦਿੰਦਾ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹਲਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬੇਵਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਛਿਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਉੱਪਰ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੈਖ਼ ਨੇ 'ਗਿਰਗਟ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਲਾਜਵਾਬ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੇ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣਾ ਮੇਰੀ ਰੀਝ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 38 : ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ?

ਉੱਤਰ : ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਜੁਰਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ (ਚੱਲਾਨ) ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਾਮਲਾ ਸ਼ੱਕੀ ਜਾਪੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ (ਜੇਲ੍ਹ) ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਧਰਨ ਯੋਗ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮੁਜਰਿਮ ਪੱਕੜ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਬਣ ਜਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੈਦ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾੜੀ ਰੱਖਣ ਵੀ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਅਹਿਮ ਹਨ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਭਟਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਵਾਂਗ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਗਰਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ, ਵਿਗਾੜ ਘਰ ਜਾਂ ਆਖੇ ਬਖਿਆੜ ਘਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੇਲੋਂ ਕੈਦੀ ਚੰਗੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਿਮ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਆਸ ਅਦਾਲਤਾਂ ਉਪਰ ਟਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਟਖਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਥੋਂ ਵੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾਣ? ਆਪਣੀ ਇਹੋ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਫ਼ਨਾਕ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲਣਾ ਹੈ ਕੁਝ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਆਈਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਸਲ ਮੁੱਦੇ ਵੱਲ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਘੜਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੁਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਥੇਰੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤਹਿਤ ਅਤੇ ਕਿਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸਮਝੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਹੀ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮੁੜ ਜੁਰਮ ਵਿਗਿਆਨ, ਦੰਡ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਰਸਤੇ ਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਕੜੀਆਂ ਜੁੜਨ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹ ਪੈ ਗਈ।

ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕੁਕਰਮ ਥਾਣੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੁੱਢਲਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਹੁੱਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਥਾਣੇ ਗਿਆ। ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਘੋਟੇ ਅਤੇ ਰੱਸੇ ਲੱਗਦੇ ਦੇਖੇ। ਗੰਦੇ ਹਵਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਬੈਰਕਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਮੁੱਲ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਦੀ ਰਬੜ ਦੇ ਬਾਲ ਦੀ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀ। ਜੇ ਵਾਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਟਾਇਰ ਵਿਚੋਂ ਫੂਕ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਲ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੁਰਜਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੇਮਾਇਨਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ। ਥਾਣੇ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ, ਹੌਲਦਾਰ ਥਾਣੇਦਾਰ, ਡਿਪਟੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਰਹੀ ਗੱਲ ਤਕਨੀਕ ਦੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਲੇੜ ਕਾਢ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਕਾਢ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 39: ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾ-ਤਫਸੀਲ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋਈ?

ਉੱਤਰ : ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਾਜ ਉਘੇੜਨ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1990 ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਪੂਰੇ ਜੇਬਨ ਤੇ ਸੀ। ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਹਥੋਂ ਮਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਅਜਨਾਲੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਫਿਲੋਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਬਰ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। 14-15 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਫੇਰ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 40 : ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋਈ : ਇਕ ਇਸ ਦੀ ਥੀਮਕ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਉਘੜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂ ਰੂਪਗਤ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ? ਕੀ ਚਰਚਾ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ?

ਉੱਤਰ : ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਆਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਡਾ. ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ ਤੱਕ ਨੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ ਨੇ 15 ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1990 ਦੀ ਉੱਤਮ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰੂਪਗਤ ਤੌਰ ਉਪਰ ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਲੀਹ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਕਟਹਿਰਾ, ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਲਿਖੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਨਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 41: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਿਹਾ?

ਉੱਤਰ : ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਹੱਲੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੋ ਅਡੀਸ਼ਨ ਛਪ ਗਏ। ਮੁਕਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀ ਛਾਪੀ। ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 1992 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। 23 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰਾਂ, ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ਨਾਵਲ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਵਲੋਂ ਵੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਕੀ ਚਾਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 42. ਜਦੋਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਦਸਿਆ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ?

ਉੱਤਰ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੂਰੀ ਚੜਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਆਖਣਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੱਚ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤੇ ਚਿੰਤਕ ਇਹ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਣ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਸ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 43. ਇਹ ਨਾਵਲ ਮਨੋਰਥਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੱਲ, ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ

ਇਸ ਦੇ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੋੜਦਾ ਸੀ?

ਉੱਤਰ - ਸਟੇਟ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਫਰਜ਼ 'ਪਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ' (Public Welfare) ਹੈ। ਪੁਲਿਸ, ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਾੜ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਨਵਾਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚੋਂ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਪਰ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 44. ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਰੇ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬੁਮਿਰੈਂਗ ਤੋਂ ਅਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਤੋਂ ਧਾਰ-ਡਾ. ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਵਿਰਤਾਂਤ-ਜੁਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੇਗੇ?

ਉੱਤਰ - ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਮਿਰੈਂਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1990 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਬਰਨਾਲੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਜੇਗਿੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਆਏ। ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ ਵੀ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਝੰਜਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬੱਸ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 45. ਕੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਸਧਾਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਨਾਇਕ ਖਲਨਾਇਕ ਵਰਗੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਪ੍ਰੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰੰਬੰਧ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਰਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ, ਹੌਲਦਾਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਥਾਣੇਦਾਰ, ਮੁੱਖ ਅਫ਼ਸਰ, ਡਿਪਟੀ, ਕਪਤਾਨ, ਸੀਨੀਅਰ ਕਪਤਾਨ, ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ ਆਦਿ ਬੀਸੀਆਂ ਰੈਂਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰੈਂਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਾਗੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ-ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਉਘਾੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਬਣਨ ਪਿਛੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਵਰਤਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਢਾਈ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈ ਗਈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪਾਤਰਾਵਲੀ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 46. ਡਾ. ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਸਬੰਧੀ ਕੁਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਜਾਂ ਨਿਬੇੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰੂੜੀ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ

ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ?

ਉੱਤਰ - ਰਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੇ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਤ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਹਤਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਘੋਰ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਹੋ ਅੰਤ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 47. ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਦਾ ਤਫਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਾਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਮਕਸਦ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੱਖ ਉਘੜਦਾ ਨਹੀਂ-ਤੁਹਾਡੀ ਟਿੱਪਣੀ?

ਉੱਤਰ - ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਇਸ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਅਤੇ ਅੰਤਰਪਾਠ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 48. ਤੁਹਾਡੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਜਾਂ ਇੰਝ ਆਖੀਏ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਤਹ 'ਚ ਹੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਧੁਰ-ਡੂੰਘ ਤੱਕ ਵੀ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਡੰਡਾ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਡੰਡਾ ਉਸੇ ਤੇ ਬਰਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਸਟੇਟ ਬਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਟੇਟ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ, ਉਸਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਕਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਤਰਲੇ ਮੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਮਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਤੱਕ ਉੱਪਰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੂਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਘਟੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬੇਲ ਪਗਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਘਿਣਾਉਣਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਚੁੱਕਣ ਬਾਅਦ, ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲ ਗਰਦਾਨ, ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਹਵਾ ਖੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇੰਝ ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਅਪੜਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 49. ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਪਰੰਤੂ ਵਿਧਾ ਤੇ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਵੱਜੋਂ

ਅਜੇਹਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ?

ਉੱਤਰ - ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਸੰਨ 1991-92 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਤੱਥ-ਪ੍ਰਧਾਨ' ਵਿਧੀ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਕਟਿਹਰਾ', 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਟਿਪਣੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 50. ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਖੁਦ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਕਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਅਕਾਉ ਦੇਹਰਾਉ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਇਹ ਦੇਸ਼ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਇਹੋ ਦੇਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿਖਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉ, ਕਿਥੇ-ਕਿਥੇ ਦੁਹਰਾਉ ਹੈ?" ਡਾ. ਕੇਸਰ ਮੇਰੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ, ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਆਈ।" ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਸੱਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਦੁਹਰਾਉ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਰ ਕੜੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜੁੜਦੀ ਹੈ।" ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਝ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਚਿੰਤਕ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਦੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 51. ਏੰਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਰਚਨਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਚਲੇ ਜਟਿਲ ਅਮਾਨਵੀਕਰਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੀ ਹੋਈ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਇਹ ਰਚਨਾ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੀਉਣਯੋਗ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਲਈ, ਇਸੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੰਤਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 52. ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ (ਜੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਜ਼ਾਵੀਏ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮੀ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਪੱਖ ਹਨ ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੀ ਗੋਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਤੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ - ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ ਜਿਸ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਘਾਟ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਉਪਰ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗਰੇਵਾਲ ਹੋਰਾਂ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 53 : 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ 'ਕਟਿਹਰਾ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ

ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਜਨ ਵਿਚ ਗਰਦਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੋ?

ਉੱਤਰ : 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੜਾਸ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਛਪਿਆ ਹੁਣ 22 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝੀ ਜੋ ਲਿਖਣੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੋਧ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਕਟਹਿਰਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਅਨੁਭਵ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। ਉਧਰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਉਪਰ ਭਰਪੂਰ ਬਹਿਸ ਛਿੜ ਪਈ। ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੌਰਾਨ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਤਾਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੇਵਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵੀ ਲਿਖਾਂਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 54: ਤੁਸੀਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਅਣਛੋਹ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਲਪ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪਈ।

ਉੱਤਰ : ਮੈਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਚਿੰਤਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਘੜੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੋਧਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਸਲੇ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜੀਵਤ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਰਵੇਖਣ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ। ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਫੈਸਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਟੇਲਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ' ਮੋਹਨ ਭਾਸਕਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੈਂ ਸਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਾਸੂਸ' ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਰਬਤੋਂ ਭਾਰੀ ਮੌਤ' ਪੜ੍ਹੇ। ਕਿਰਨ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਲੋਂ 'ਸੁਨੀਲ ਬੱਤਰਾ ਬਨਾਮ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਠ ਕੇ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 55 : ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਫਰੋਲਿਆ।

ਉੱਤਰ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮੈਨੂੰ ਗੂਤਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸੀ ਫਲਸਫ਼ਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉੱਪਰ ਵੀ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਣ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਆਇਆ ਕਿ ਹਰ ਜੁਰਮ ਪਿਛੇ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਦੀ ਜਮਾਤੀ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ

ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਕਸੋਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਸਟ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਸਾਂਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲੀਆਂ, ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਵੇਹੜਿਆਂ, ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਡਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੈਰਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਇਸ ਸਮਝ ਕਾਰਣ ਹੀ ਫਰੇਲ ਹੋ ਸਕੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 56: ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਐਂਕੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ?

ਉੱਤਰ : ਸਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਯੂਰਪੀ ਮਾਡਲ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੱਜ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਕੀਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆ ਸਕੇ ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹ ਪੱਧਤੀ ਅਪਨਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਵੈਸੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨਣਾ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਾਨੂੰਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉੱਚਿਤ ਬਦਲਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨੋਟ ਕੀਤੇ, ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ। ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਜੋਗੀ ਹੋਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ Anticipatory Bail ਦਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਅਗਾਉਂ ਜਮਾਨਤ' ਹੈ। 'ਅਗਾਉਂ' ਸ਼ਬਦਨਾਵਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਭਾਰੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੇਸ਼ਗੀ' ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਿਆ। Evidence ਦੇ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਅਰਥ 'ਸ਼ਹਾਦਤ' ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਗਵਾਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਿਆਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 57. ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਕਟਹਿਰਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਹਾਰਦੇ ਹੋ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਦੋਹਰਾਉ ਵਰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ?

ਉੱਤਰ - ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਡਕੈਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਕਰ, ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਹਰਾਓ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਹਰਾਓ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੱਟ, ਜਮੀਨ ਅਤੇ ਸੀਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ, ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਔਰਤ/ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਹਰਾਓ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਥਾਣੇਦਾਰਾਂ, ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਖਬਰਾਂ, ਗਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਜਿਕਰ ਕਾਰਨ ਦੁਹਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਗਿਆ? ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਥਾਣੇ ਵਿਚ ('ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਿਚ ਪੇਸ਼) ਜਿਹੜਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਦਹਾੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸੂਮਾਂ ਉਪਰ ਗਿਰਝ ਵਾਂਗ ਝਪਟਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਚਿਹਰੀ ਵਿਚ (ਕਟਿਹਰਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼) ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਕਲਰਕ (ਅਹਿਲਮਦ) ਕੋਲੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਬਣ ਅਤੇ ਗਿੜਗੜਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਓ ਨਾ ਆਵੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਚੌਕਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਤਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦਿਨ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸੂਚੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਕਟਿਹਰਾ ਵਿਚਲੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਇਹ ਔਗਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲਾਂ ਕਟਿਹਰਾ ਅਤੇ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 58: 'ਕਟਿਹਰਾ' ਅਤੇ 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ' ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਹਾਰਦੇ ਹੋ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਦੁਹਰਾਉ ਵਰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਉੱਤਰ : ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇੰਜ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਏਗਾ। ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਗੀਣ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਅਦਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਜਾਵਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

'ਕੋਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਛੇਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਬਾਇੰਜ਼ਤ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਟਿਹਰਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਦਾ ਇਕ ਪਲੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦੂਸਰਾ। ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਝੁਕਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 59 : ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 60. ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦੀ ਇਕ ਲੀਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਹੁੱਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਅਤੇ ਕਟਿਹਰਾ ਵਿੱਚ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦੀ ਸਜਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਕੀਲ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਅਤੇ ਟਾਈ ਉਤਾਰ ਕੇ ਜੱਜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਟਣਾ ਤੇ 'ਲਾਲ ਭੀੜ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਜਾ ਨਿਬੇੜੇ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਛੁਪਿਆ ਸੱਚ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਠਕ ਹਿਤਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖਾਈ ਵਿਚ ਨਾ ਡਿੱਗ ਪਵੇ, ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾ

ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ, ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਗੌੜਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ, ਲੇਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਉਥੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਨਤਾਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਾਂ। ਨਾਵਲ ਕਟਿਹਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ' ਦੇ 'ਭੀੜ' ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ ਨਾ ਕਿ 'ਲਾਲ ਭੀੜ' ਵਿੱਚ। 'ਲਾਲ ਭੀੜ' ਅਤੇ 'ਭੀੜ' ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 61. ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੱਧਵਰਗੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭੰਜਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ-ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਮੁਕਤ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ...?

ਉੱਤਰ - ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਅਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਟਿਹਰਾ ਦਾ ਅੰਤ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇੰਝ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 62. ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅੰਤ (open ended) ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ - ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਲੈਣਾ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਡੰਗ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸਟੇਟ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਫਰਿਆਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਫ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਕ ਰਾਹ ਖੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਹ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੇ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੁਝਾਏ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਾਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਹ ਅਪਨਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 63. ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀਕਰਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹੋ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਰੱਤਾ ਭਿੰਨ?

ਉੱਤਰ - ਕਟਿਹਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ (ਤਫਤੀਸ਼, ਕਟਿਹਰਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਤਫਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ (ਗੁਰਮੀਤ ਦੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ) ਫੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਗੁਰਮੀਤ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਫਲੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਵਕੀਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗਿਆੜੀ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਕਾਫਲੇ ਵਿੱਚ ਮਜਦੂਰ, ਕਰਮਚਾਰੀ, ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੇਯਤੀ ਨੂੰ ਭਾਂਵੜ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਹੀ ਅਤਿਮ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਸੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਨੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਹੀ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਨਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਬਾਅਦ ਸਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਇੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਲਹਿਰ, ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 64. ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤੇ ਇਮਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ, ਗੁਰਮੀਤ ਤੇ ਬਾਬੇ ਵਰਗੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜਾਗਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਉਭਰਿਆ?

ਉੱਤਰ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੱਕ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 65. ਕਟਿਹਰਾ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੱਖੋਂ ਅਦਾਲਤੀ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਆਖਣਾ ਠੀਕ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਇਹ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ, ਅਦਾਲਤੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਹਿਲਮੱਦ, ਅਰਦਲੀ, ਫਰਦ, ਤਲਫ ਅਤੇ ਜਨਾਬ ਵਰਗੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੀ। ਜੱਜ, ਕੋਰਟ ਰੂਮ, ਰੀਡਰ, ਸਟੈਨੇ, ਨਕਟਾਈ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਇੰਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 66. ਤੁਸਾਂ ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਿਬੇੜੇ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੂਸਰੀ ਅਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ? ਕਿਉਂ? ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਕੈਸੀ ਰਹੀ?

ਉੱਤਰ - ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਵਕੀਲ ਵਲੋਂ ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੇਤਾ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਣ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤ ਪੁਲਿਸ, ਜਾਣੀ ਸਟੇਟ ਵਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਜਾਣੀ ਇਨਸਾਫ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਨਸਾਫ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ (ਮੇਤਾ ਸਿੰਘ ਜੱਜ) ਮਜਬੂਰ ਹੋਈ, ਇੰਝ ਹੁੰਦਾ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ (ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ) ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਉਤੇ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ, ਵਿਦਰੋਹ ਵਜੋਂ ਜੱਜ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੈਨ ਦਾ ਨਿੱਬ ਤੋੜਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਮੋਹਰੀ ਸਨ, ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਖੇਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਪਹਿਲਾ ਵਾਂਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 67. ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕਟਿਹਰਾ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ?

ਉੱਤਰ - ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਕਟਿਹਰਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਉਤਮ ਹੈ। ਉਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਵੱਧ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕਟਿਹਰਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 68. ਕੈਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ?

ਉੱਤਰ - ਨਾਵਲ ਦੇ ਟਾਈਪ ਹੋਣ ਤੱਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ "ਅੰਨੀ ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਇਨਸਾਫ" ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਨਿਆ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਨਸਿਤਾਨੀਏ ਵਿਚ, ਇਨਸਾਫ ਵਾਲੀ ਤੱਕੜੀ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਪੱਟੀ ਬੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਬੁੱਢੀ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤੱਕੜੀ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਪੱਲੜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਝੁੱਕਣ ਦਿੰਦਾ। ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ ਵਿਚ ਪਾਸਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਫ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਰੁੱਤਬੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਕੇਵਲ ਇਨਸਾਫ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਧਾਂਦਲੀ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ, 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਇਹ ਮਤਲਬ ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਨਸਾਫ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਬੁੱਢੀ ਅਤੇ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਹ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਟ (ਬੁੱਢੀ) ਅੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨਸਾਫ ਦੇ ਪੱਲੜੇ ਸਾਵੇਂ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਢੁੱਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਕੁੱਝ ਲੰਬਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਦਲਵੇਂ ਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੈਰਵ ਸਭਾ ਨਾਂ ਹੀ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੈਰਵ ਸਭਾ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ, ਵਜੀਰ, ਯੋਧੇ, ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੈਠਦੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸਮੇਂ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨੇ ਲੋਕ-ਦੇਖੀ ਰਵੀਈਆ ਅਪਨਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਲ-ਪਿਤਾਮਾ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਬਲੀ, ਦਰੋਣਚਾਰੀਆ ਵਰਗੇ ਸ਼ਿਕਸ਼, ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਵਰਗੇ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਅਤੇ ਵਿਧੁਰ ਵਰਗੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਚੀਰ-ਹਰਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਦੇ ਥਾਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਵਕੀਲ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਕੋਰਵਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਵਕੀਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੋਰਵਾਂ ਨਾਲ, ਆਸਾਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਂ ਜਿਆਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਲੱਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 69 : ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਦਸੋ?

ਉੱਤਰ : 1992 ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਹਾਂ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਗੜਿਆ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪੂਰੇ ਜੇਬਨ ਉਪਰ ਟਹਿਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇਹ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਦੇ ਪਟਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਪੈਸੇ ਹੱਥੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਕਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਧਰਮ ਆਦਿ ਸਭ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ 'ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੰਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ' ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋ ਕੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੱਕੇ-ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੋਜੇ ਅਤੇ ਸਮਝੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਗਣ ਲੱਗੀ। ਇਹੋ ਹਮਦਰਦੀ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਬੀਜ ਬਣੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰੁਕੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰ ਉਬਲਦਾ ਲਾਵਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। 360 ਪੰਨਿਆਂ ਉਪਰ ਫੈਲੇ ਕਰੀਬ 150 ਪਾਤਰਾਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸਾਰੇ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਏ ਲਿਖਣ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਨਿਕਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਪਰਖਦਾ ਹਾਂ। ਛਾਣਬੀਣ ਬਾਅਦ ਜੇ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਮਹਾਂ ਨਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਇਕ ਪਲੜੇ ਦਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਝੁਕਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ (ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ) ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਧੱਕੇ ਨੂੰ ਵੀ। ਸਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਕੈਦੀਆਂ (ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ) ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਉਪਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਬਾਅਦ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਨਤ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ,

ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚੇ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਧਿਰ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਕਿੱਤਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਹੱਥੋਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਉਖੜਵਾ ਚੁੱਕੀ ਅਨਭੋਲ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਮਾਊ ਪੁੱਤ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕੀ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਠੂਠਾ ਫੜਕੇ ਮੰਗਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਹਿਮੇ ਕਰਨ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਕੀਲ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਕਰਕੇ ਦੇਵੇ ਪਰ ਮੁਦਈ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਵਕੀਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਧਿਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਕੌਣ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਣੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਧਨਹੀਣ ਧਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਨਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਕੀਲ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਾਮਨ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਹਸਪਤਾਲ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਬਿਮਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ। ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਲਾਭ ਦੇ ਕੇ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਦੇਸ਼ੀ ਤਾਂ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਵਾਨ-ਜਹਾਨ ਪੁੱਤ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਮਾਪਿਆਂ, ਬਲਾਤਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਧੋਲੀਆਂ ਕੋਮਲ ਕਲੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤੇ ਮਲੂਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਧਿਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਇਹ ਬੀਜ ਮੇਰੇ ੨੫ ਸਾਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦੇ ਕੈੜੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਪੂਰਨਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਨੂੰਨੀ ਖਾਮੀਆਂ ਕਾਰਣ ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਦੇਸ਼ੀ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੀੜ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 70 : ਕੀ 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਤੇ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਬੂਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਜਿਥੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਕਟਹਿਰਾ ਸਾਧਣ-ਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੂਲੇ ਹੇਠੇ ਕਢਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 71 : ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕ ਕੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਡੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਗੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ

ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 72 : ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ 'ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹਿਮਤ ਹੋ?

ਉੱਤਰ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 73 : ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਢਲ ਗਿਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪਾਟ (ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ) ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਥਾਂ ਹਨ•ੇਰ-ਗਰਚੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਦੁਵਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੈ। ਹਰੀਸ਼, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਿਕਟਿਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਮੇਰੇ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਚਾਹਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 74: ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਸਖਸ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੱਚ ਦੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਆਖੋ (ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਵੱਲ ਹੈ)।

ਉੱਤਰ : ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਢਾਂਡਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਕੀਲ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਸਮੇਤ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਛੇੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਫੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀਓ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਢਾਂਡਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਕੁਝ ਰੱਦੇ ਬਦਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਹਰੀਸ਼, ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਢਾਂਡਾ ਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 75 : ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਮਹਿਜ਼ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਮਕਸਦ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਗਲਪ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਫੈਲਦੇ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਹਰ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮੀਡੀਆ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਮੀਡੀਏ ਵਿਚ

ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆਵਾਂ, ਵੇਸ਼ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਛਾਪਿਆਂ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਜੁਆਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭੱਜਣ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਛੱਪਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਸਾਣੀ ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਅਤੇ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗੇ ਅਛੂਤੇ ਅਤੇ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਲਸ, ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉੱਤਰ ਸਕਣ ਕਾਰਣ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੱਖਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਮੀਡੀਆ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਭੱਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਛੇੜੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮੀਡੀਏ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਹੁਤੇ ਚਿੰਤਕ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਘੜੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰਖ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਦਲ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਹ-ਵਾਸਤਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, 'ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਲਾਭ' ਸਿਧਾਂਤ ਕਰੀਬ ੧੦੦ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰ-ਕਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਧੜਾ-ਧੜ ਬਰੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਦਿੰਦੇ-ਦਿੰਦੇ ਅਸੀਂ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ Victimology (ਪੀੜਤ ਵਿਗਿਆਨ) ਦਾ ਨਾਂਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੇਵਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ। ਜਿਸ ਚਿੰਤਕ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਵਿਗਿਆਨ, ਦੰਡ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਪਲੰਦਾ ਹੀ ਲਗਣਗੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 76 : ਸਮੁੱਚੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀ 'ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਆਪਣਾ ਸਹੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਇਸ ਘੁੱਪ ਹਨ•ੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਂ ਰੋਸ਼ਣੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਦੀਵਾ ਬਨਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਜੇਤ ਤੋਂ ਜੇਤ ਆਪੇ ਬਲਣ ਲੱਗੇਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 77. ਤੁਹਾਡਾ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਸਿਰਫ਼ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਏ?

ਉੱਤਰ - ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂਅ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਮੈਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 78. ਤੁਸਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਉਹ ਹੁਣੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਸੀ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਬਿਗੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀਆਂ/ਘਟਾਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਹਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ? ਉੱਤਰ - ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਿੰਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲਾਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਭਟਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲਾਂ ਵਿਗਾੜ ਘਰਾਂ, ਬੇਕਾਰ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਬਿਘਿਆੜ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਥੀ ਮੁਜਰਿਮ ਨਵੇਂ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਰੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਉਲਝਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਕਾਰਨ ਮੁਜਰਿਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੱਕ ਵੇਹਲਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਲ, ਕੈਦ ਨਾਲੋਂ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਹਲਾ ਬੈਠਾ ਕੈਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੁੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਹਤ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਹੋਰ ਸੈਕੜੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਕੈਦੀ ਸੁਧਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਚੱਲਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ ਦੇ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੈਦੀ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਆਸ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਮੁਜਰਿਮਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 79. ਆਧੁਨਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਨਸਾਫ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਧਾਉਂਦਾ? ਇਹ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੁਰਮ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ-ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਆਧੁਨਿਕ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਪਾਣੀ ਸਿਰ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਦਰਜ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਮਿਲਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਕੇ, ਅਗਾਉਂ ਜਮਾਨਤਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਜੇਲ ਜਾਣਾ ਪੈ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਿਵਿਲ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਜੇਲ ਅੰਦਰਲੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ

ਵਿੱਚ, ਜਮਾਨਤ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਤੱਕ, ਉਹ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜੀ ਦਾ ਲੁੱਤਫ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਜਾਂ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉੱਠਾ ਕੇ ਬਾਇੰਜਤ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਜੇਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਕਰਕੇ, ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅਗਾਊਂ ਰਿਹਾਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਲਦੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਵਰਗੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ, ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਾਮੁਸ਼ੱਕਤ ਉਮਰ ਕੈਦ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਰਥ ਹੀਣ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 80. ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਟਕ ਕਿਹੜੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਟੇਟ ਦਾ ਇਕ ਮੋਹਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭੁਗਤਨਾ ਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 81. ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਆਖੋ?

ਉੱਤਰ - ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮੁਜਰਿਮ ਲੋਕ ਜੁਰਮ ਦੇ ਧੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੋਟਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਕਾਲੇ ਧੰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜਕੜ ਤੇ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 82. ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਿਊਰੋਕਰੈਟਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਰ ਗਲਤ ਸਹੀ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤ ਕੇ ਰਾਜ ਸਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਗੋਲਫ ਖੇਡਦੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਕੀਆਂ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਮੌਜ ਮਸਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਾਮਰਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜਣ ਸਾਡੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਿਊਰੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣਾ ਅਤੇ ਗਾਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਟੇਟਸ ਸਿੰਬਲ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਜੇ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਆਈ.ਏ.ਐਸ ਅਤੇ ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ ਕੇਡਰ ਲਈ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਜੰਮਦਾ ਹੀ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਅਕੈਡਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਚਿੰਗ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਪਰ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ, ਪੜ੍ਹਨ, ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਹੈ। ਬਿਉਰੇਕ੍ਰੇਸੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਚੋਣ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਫਸਰ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਲਈ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 83. ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਟੇਟ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਬੇਬੱਸ, ਅਸਮਰਥ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਸਕ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਜੰਤਾ ਦੀ ਬੇਵੱਸਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਮਾਨਦਾਰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸ ਦੇ ਲੱਗਣ? ਸਾਡੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸੱ ਵੋਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਅੱਕੇ ਲੋਕ ਇਸੇ ਲਈ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਢਾਚਾਂ ਨੁਕਸਾਨਦਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿਛਲੇ 35-40 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝੇ। ਪਰ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਸਹੀ ਰੁਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 84. ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਸਿਹਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਉਦਯੋਗ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਬਣੇ ਕਿੱਤੇ ਵੀ, ਅੱਜ-ਕੱਲ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਉਦੇਸ਼ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡੋ ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਵੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲਣਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ ਕਿੱਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਚੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਚਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 85. ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਟੂ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ?

ਉੱਤਰ - ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਡਾਕਟਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਹ ਖੁੱਦ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਾੜ ਹੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਖੇਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਆਸ ਹੋਰ ਕਿਸ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਉੱਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ

ਚਲਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਲਣਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਪਾਵੇ?

ਲੋਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੜਤਾਲਾਂ, ਧਰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਤੇ ਜੂਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਰਕਦੀ। ਅੱਕ-ਥੱਕ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੱਕੀ ਵਿੱਚ ਪਿਸਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਲੀਡਰ-ਸ਼ਿਪ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 86. ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ?

ਉੱਤਰ - ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਤਰਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ ਇਹ ਮੇਰੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਹਾਦਸਿਆਂ/ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੇ ਥਾਣੇ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੜੀਆਂ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਬਟੋਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ। ਇਸੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਪਰ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਘਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਿਰਦਾਰ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ 35 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 87. 'ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਬੂ ਜਿਹਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਡਾਕਟਰਨੀ ਦਸ ਵਜੇ ਰਾਉਂਡ ਤੇ ਆਏਗੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਲਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੱਸੋ? ਭਰਾ ਜੀ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬਲਦਿ। ਮੱਥਾ ਡੰਮੇ ਭੈੜੀ ਡਾਕਟਰਨੀ ਦਾ। ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਮੁਰਝਾਈ ਪਈ ਹੈ'-ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਅਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੱਖ ਬਾਰੇ, ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦੱਸੋ?

ਉੱਤਰ - ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਦਲਾਲ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਤੂਤੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਵਾਨ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਦਲਾਲ ਹੈ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਵਿਧਾਇਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 88. ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਜਨਾਬ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪਰੈਸ, ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੜਤਾਲ ਵਰਗੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬਾਜ਼ਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਸੁੰਧਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੱਲ ਕੇਵਲ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋਕ ਨਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਫੌਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਾਮਰੇਡ ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਜਿਕਰ ਵਾਂਗ, ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੱਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਤਬਦੀਲੀ ਤਾਪਦੀ ਲੋਕਭੀੜ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਤੇ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਮੁਕੰਮਲ ਬਦਲਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਤਮ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅੰਤਮ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚੋਂ, ਛਾਨਣਾ ਲੱਗਣ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਤੇਲੇ ਸੋਨੇ ਨੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਬਚਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜੁਝਾਰੂ ਅੰਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਪਿੱਠ ਭੁਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਝੋਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 89. ਮੂਲ ਮਸਲਾ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਅਪਰੇਟਸ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਮੋੜਨ ਦਾ ਹੈ-ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀ ਠੋਸ ਰਾਇ ਰੱਖਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਟੇਟ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 90. ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿ-

ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜੇ ਰੋਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੱਜ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਮੀਡੀਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਾਂ

ਪ੍ਰੈਸ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕੇਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੰਗਲੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰੈਸ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਭ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ? ਕੀ ਇਹ ਵੀ ਉਦਯੋਗ, ਪੇਸ਼ਾ ਜਾਂ ਵਿਉਪਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਜਾਂ ਰਿਹਾ?

ਉੱਤਰ - ਅੱਜ ਦੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੀਡੀਆ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਏ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਸਹੀ ਲੋਕ ਰਾਇ ਬਣਾ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ

ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰੂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਵਾਪਾਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਣਾ ਅਤੇ ਇਸਤਿਹਾਰਬਾਜੀ ਰਾਹੀਂ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰ ਭਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਤਰਾਜ਼ੂ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਮੀਡੀਆ ਉਸਾਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਢਾਹੂ ਰੋਲ ਹੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 91. ਸੱਚ ਅਤੇ ਮੀਡੀਏ ਦੁਆਰਾ ਘੜੇ-ਸਿਰਜੇ-ਵਿਗਾੜੇ ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮੀਡੀਆ ਸੱਚ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਾੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਰਾਇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ (ਡਰਾ ਕੇ) ਕਰਕੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਮੀਡੀਏ ਨੂੰ ਖ਼ੀਦਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 92. ਮੀਡੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਕ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਨਿਆਂਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਿਰਦਾਰ (ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਨਾ-ਪੱਖੀ) ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਮੀਡੀਆ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ, ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਵੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੀਡੀਆ ਸੁਚੇਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਚਿੱਤੁ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਛੁਪੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਝੂਠ ਦਾ ਭਾਡਾਂ ਭੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਕੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੀਡੀਆ ਇੰਜ ਕਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਲਟਾ, ਅਸਰ ਰਸੂਖ-ਕਾਰਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤਰੇੜ-ਮਰੇੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਮੀਡੀਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕ, ਕਿਸੇ ਵਾਰਦਾਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਅਨੁਸਾਰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਮੀਡੀਆ ਜੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਉੱਪਰ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕੁਸ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 93. 'ਹੋਸਲਾ ਰੱਖ ਧੀਏ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਮ ਨਹੀਂ। ਆਪਾਂ ਅਪੀਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਨੇਹਾ ਦਾ ਮਨ ਰਖਣ ਲਈ ਰਾਮ ਨਾਥ ਨੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ। ਉਝ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉੱਪਰ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ'-ਇਹ ਸਥਿਤਿ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਮਈ ਹੈ ਜਾਂ

ਗਿਆਨਮਈ? ਕੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਧੁਰ-ਡੂੰਘ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨਮਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ?

ਉੱਤਰ - ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਆ ਕੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਚਾਰਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਲੇ ਵੀ ਹੇਠਲਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਨ। ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਮਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਮ ਪਾਤਰ ਆਪਣਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਹੀ। ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅੰਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾਮਈ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨਮਈ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਧੁਰ ਡੂੰਘ ਵਿੱਚ, ਗਿਆਨਮਈ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 94. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਦੋਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿੱਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯੋਧੇ ਬੁਰਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਨਾਮਾ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਜਯੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉੱਜ ਹਾਰੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹਾਰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਵਾਂਗ ਗੌਰਵਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਰਨ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹ ਧਿਰਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਸੱਚ ਲਈ ਲੜਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਡਾਕਟਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 95. ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਏ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰੁਸਤ ਵਰਣਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ? ਕੀ ਦਰੁਸਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਧਾਨ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?

ਉੱਤਰ - ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਿਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਸੁਹਿਰਦ ਅਲੋਚਕਾਂ (ਖਾਸ ਕਰ ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ ਵਿਨੋਦ) ਤੋਂ ਸੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰੁਸਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਮਾਧਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਵੇ।

ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਉਹ ਆਵੇ ਜੇ ਲੇਖਕ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 96. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਇਸ ਦੇ ਹਾਸੀਏ ਅਤੇ ਅੰਤਰਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹਨ।' ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਸਬੰਧੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਡਾ. ਰਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ, ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਤੱਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਵਲ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂੰਭੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ ਤੱਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਵੇ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਚਿੰਤਕ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਸਤਈ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੜਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਡਾਕਟਰ ਰਾਹੀ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪੜਨ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 97. ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ?

ਉੱਤਰ - ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰੀਬ 12 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬਣੀ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਨੇ• ਕੁ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ•ਾ ਕੁ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 98. ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨਾਂ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ - ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਧੇੜ ਕੇ ਕਰੀਬ 50 ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ) ਅਤੇ 'ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ' (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਛੇਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਲਈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ

ਤਰਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਜਾਨੇ ਛੁੱਪੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪੈਮਾਨੇ ਬਣਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 99 : ਤੁਸਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧੁਰ-ਡੂੰਘ ਨੂੰ ਖੂਬ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮਕੜਾ-ਜਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਪਨਾ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਗੱਲ ਕਦੋਂ ਸਰਕੇਗੀ? ਕੀ ਸਰਕੇਗੀ ਵੀ?

ਉੱਤਰ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਾਰੂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗਠਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 100 : ਇਕੋ ਥੀਮ (ਸਟੇਟ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ) ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਟਿਕਾਅ ਕੇ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਦੁਹਰਾਓ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ : 'ਸਟੇਟ', ਗਲਪ ਲਈ ਅਛੂਤਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਰਸਾਨੀ, ਵਰਜਿਤ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਉਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਵਲ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਟੇਟ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਉਪਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ, ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਸਤਰ ਦੁਹਰਾਏ, ਸਟੇਟ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 101: ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ? ਨਾਲੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਦਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਹ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ, ਸਿਹਤ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਦਿ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦੇ ਜਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਜੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਸੀ ਉਹ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ 'ਸੁਨੀਲ ਬੱਤਰਾ ਬਨਾਮ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ'। ਪਹਿਲਾ ਫ਼ੈਸਲਾ 1978 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ 1980 ਵਿਚ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇਕ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਈਅਰ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਨਰਕ ਵਰਗੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਇਹ ਤਰਕਸੰਗਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ। ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨ ਲੋਕ ਹੀ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਕੈਦੀ ਤਾਂ ਗੰਦਰੀ

ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਉਲੀਕੀ। ਨਵੀਂ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਸਾਧਨਹੀਣ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਭਾਰੂ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਣ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਹੱਥਲੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇੰਜ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇਕ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਜੁਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਨਿਯਮ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰੋਗੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਸੁਧਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਵੇਤਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਣ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਨੀਲ ਬੱਤਰਾ ਵਾਲੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਐਕੜਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਰੋਏ ਸਨ। ਬਜਟ, ਸਿੱਖਿਆ ਉਚਿਤ ਵੇਤਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਬੈਰਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਹੁੱਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਮੁੜ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਵੇਤਨ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖੁਦ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਨਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮੁੱਚਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿਤ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੜ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਟੇਟ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਉਠਾਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਅਸਲ ਜੜ੍ਹ (ਸਟੇਟ) ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 102- 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' 1990 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਅਤੇ 'ਕਟਿਹਰਾ' 1993 ਵਿਚ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਹੁਣ 2006 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੈ। 13 ਸਾਲ ਦੇ ਇਸ ਵਕਫ਼ੇ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਮੌਤ (ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਮਰ ਕੈਦ) ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਾਲੇ

ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦਸ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਲੜੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 1993 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ 2003 ਵਿਚ ਮੁਕਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਰਵਾਏ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦਸ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਲਗਪਗ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਕੀ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਰਾਵਣ ਵਾਂਗ ਸਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਨਾ ਅੰਦਰ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਤੀਸਰੀ ਕੜ•ੀ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਕਲਮ ਅਟਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੈਰਵ ਸਭਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਛ ਸੁਹਿਰਦ ਦੇਸਤ-ਮਿੱਤਰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਡਾ.

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ) ਪ੍ਰੇਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਧੂਰੀ ਪਈ ਲੜੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰੋ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 25 ਜਨਵਰੀ 2006 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਵਹਿੰਦਰ ਵਾਲੀਆ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਅਗਲੀ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਕੁਛ ਅੰਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੇ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਛਪਦੇ ਹੀ ਧੜਾ-ਧੜ ਫੋਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਦੋਂ ਛਪੇਗਾ? ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੇਗਾ? ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੂਪੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਝੱਟ ਮੈਂ ਹਨੂਮਾਨ ਵਾਂਗ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਟੱਪਣ ਦਾ ਮਣ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 103- ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ?

ਉੱਤਰ - ਮੇਰੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਮੇਰੇ ਗਰਾਈਂ ਮਿੱਤਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਮਿੱਤਲ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੇਲ੍ਹ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਮਾਸਟਰ ਝੱਜ ਦਸ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਹੱਡਾ 'ਤੇ ਹੱਢਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਲੰਮੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰ-ਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ। ਕਈ ਪੇਸ਼ੀ ਭੁਗਤਨ ਆਉਂਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 104- ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਨਾਲੇ ਇਕ ਕੈਦੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੈ, ਇਹ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਉੱਤਰ - ਲੰਮੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਜ਼ਰਿਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸਮੱਗਲਰ। ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਤਰ ਕਾਤਲਾਂ ਜਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚੁਣਨੇ ਪੈਣੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਾਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਜੁਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੜ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਹਰ ਜੁਰਮ ਪਿਛੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਭਾਵੇਂ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਜੁਰਮਾਂ ਪਿਛਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ 'ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ' ਬੁਣਿਆ। ਮੁਜ਼ਰਿਮਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਬਣਾਏ। ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਪਿਛੋਕੜ, ਮੁਜਰਿਮ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ 'ਮੰਗਤੇ', ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਲਮਪਨ, ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਕੈਦੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 105. ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਵੱਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਿੰਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੰਕੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12, ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18, ਜਾਂ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 24 ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਹਾਂ, ਹੋਰਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਲਈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 106. ਨਾਵਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇਲ੍ਹਾਂ', ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿਗਾੜ ਘਰ ਜਾਂ ਨਿਘਾਰ ਘਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਵਿਗਾੜ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬਹੁਪੱਖੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨੋਰੋਗੀ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁਜਰਿਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਪਿਛੇ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰਰੀਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ ਮੁਜਰਿਮ ਦੇ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਮਝਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਨਾਅ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਰੀਰ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਪਿਰਟ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਜਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਵੇਤਨ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਦੋਂ ਖੁਦ ਹੀ ਤਨਾਅਗ੍ਰਸਤ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਕਾਰਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਖਿਝੇ ਅਤੇ ਥੱਕੇ ਟੁੱਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੋ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੈਨਾਤ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਕਾਰਨ ਹਰ ਕੈਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਬਿਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਖਿਚੋਤਾਣ ਅਤੇ

ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਡਾਕਟਰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗੰਠਨ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ 'ਡੰਡਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੱਲ ਹੈ।' ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਣ ਲਈ ਡੰਡੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤਨਾਅ-ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਰਥ-ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ। ਬੈਰਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। 60 ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੈਰਕ ਵਿੱਚ 100-100 ਕੈਦੀ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਟਾਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿੱਰਪੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਬੋਰਡਾਂ ਦਾ ਗੰਠਨ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ। ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮੇਲ ਰੱਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਣ। ਪਰ ਹੋ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਘੁਸੇੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਚਹੇਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਆਇਤਾਂ, ਮੁਆਫੀਆਂ ਦਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਿਹਾਈਆਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਨਸ਼ੇ ਪੱਤੇ ਭੇਜਣਾ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਵੇਚਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਬੋਰਡਾਂ ਦਾ ਗੰਠਨ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਕੈਦੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮਾਹਿਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਲੋੜੇਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਇਤ ਕੀੜੀ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਬਾਅਦ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਕੁ ਸੁਝਾਅ ਇਥੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 107. 'ਕੜਾ ਮੈਂ ਰੱਖ ਲੈਨਾ, ਚੋਨੀ ਤੂੰ ਪਾ ਲੈ, ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗੇ' - ਵਰਗੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗਰਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਿਵੇਂ ਆਢਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਕਈ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੀਡੀਏ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਰਾਜੇਈ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦਿਵਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਉਸਾਰੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਿਰ ਗਠਿਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਕੰਮ ਨਿੱਜੀ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ

ਪਾਤਰ ਹਰੀਸ਼ ਇਸ ਆਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਇੱਕ ਕੇਸ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਗਲੀ ਗਲੀ, ਸੜਕ ਸੜਕ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਲਾ ਤੀਲਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਜਬੂਤ ਝਾੜੂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਹੂੰਜਾ ਫੇਰ ਦੇਵੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 108. ਤੁਸਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨਾਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਧੇੜਿਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਮਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਾਰਡ ਤੋਂ ਚੀਫ ਵਾਰਡਰ ਤੱਕ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੀਫ ਵਾਰਡਰ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਜਾਂ ਉੱਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਯਾਸੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਮੈਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸਿਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਕੈਦੀ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕਈ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਰ ਬੈਰਕ, ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਮਾਤ ਦੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਰਾਹੀਂ ਲੰਮਪਨਾਂ, 'ਕੋਠੀ' ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ, 'ਸਿੰਘਾ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਰਾਹੀਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ, 'ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਜੁਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, 'ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ 'ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 109. ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਕਾ, ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ? ਕੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਭੁਲਾਵੇ ਵੱਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ?

ਉੱਤਰ - ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਟੇਟ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਜ ਸਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ ਧਿਰ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਪਣੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਨ 110. ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤੁਸਾਂ ਹੱਲ ਜਾਂ ਸਮਾਧਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਮੁਰੇ ਜਬਰੀ ਨਹੀਂ ਥੋਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਸਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਟਕਲ ਤੁਸਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉੱਪਰ ਹੋਈ ਅਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ

ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੈੜੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਪਾਉਣੀ ਹੈ? ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਦਾ ਕੰਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਰਾਹੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਰਾਹੀ ਨੇ ਖੁਦ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 111. ਡਾਕਟਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦੀ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਸਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਨਾਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਖੋਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਇੰਤਹਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹੈ'- ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਛੇਹਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਚਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਅਕਾਊ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਮਾਲਾ ਦੇ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਰੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਮਜੋਰੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਰਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 112. ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਢਾਂਚੇ 'ਸਰਲਤਾ' ਹੇਠ ਜੋ 'ਜਟਿਲਤਾ' ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੇਗੇ?

ਉੱਤਰ - ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਇੱਕ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਘਿਰੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤ ਨਜ਼ਰ ਆਏਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕੈਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਿਮ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਬੈਰਕਾਂ ਅਤੇ ਚੱਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਹਨ? ਕਿਉਂ ਮੁਜਰਿਮ ਬਣੇ ਹਨ? ਮੁਜਰਿਮ ਹਨ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਰਿਹਾ ਸਲੂਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਅੰਦਰਲਾ ਮਾਹੌਲ ਕਿਨਾਂ ਕੁ ਦਮ ਘੋਟੂ ਹੈ? ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤੜਪ ਹੈ? ਜੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੱਜਰੀ ਹਵਾ ਲਈ ਤੜਪ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ? ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ? ਇੱਕ ਮੁਜਰਿਮ ਦਾ ਦੂਜੇ ਮੁਜਰਿਮ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰਵੱਈਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜੇਲ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣਗੇ ਆਦਿ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਦੋਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਟਿਲ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਖੋਜੀ ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 113 : ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਵੱਖਰੇ ਗਲਪੀ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੋਏ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤੋਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?

ਜਾਂ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ - ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ•ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ, ਜੇਲ੍ਹ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਇਕ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਰਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੌਚਿਕ ਅਤੇ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਪੁੱਠ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਦੁਆਲੇ ਨਹੀਂ ਉਸਰੇ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੁਦ। ਮੈਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਬਦਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਇਹ ਮਾਡਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲਗਪਗ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 114- ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ - ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜੋ ਸੀਮਾਵਾਂ ਰਹਿਤ (Open) ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹਨ। ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਇਆ ਹਨ। ਨਾਇਕ, ਖਲਨਾਇਕ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਵਰਗੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ 'ਸਮੁੱਚ' ਨੂੰ ਚਿਤਰਣਾ ਅੱਜ ਗਲਪਕਾਰ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਟੇਟ ਦੇ ਜਟਿਲ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮਾਪ ਦੰਡ ਤੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪ ਦੰਡ ਅਪਨਾਉਣੇ ਪਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਰੈਕਟਰ ਆਮ ਨਾਵਲਾਂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰੈਕਟਰਿਸਟਿਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 115: ਤੁਹਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ 18 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਗਲਪੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪੇ

ਮੇੜ ਕੱਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਆਪ ਵੀ ਰਾਹ ਆਪ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਹਰ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਧਦਾ ਹਾਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਕ ਇਕ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਵਾਰ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਰੀਬ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਰਫ਼ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ (ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਇਹ ਰਫ਼ ਕੰਮ ਮੈਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 116 : ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤਨਜ਼ੀਆ ਜੁਗਤ ਵਿਚਾਲੇ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਮੈਂ 'ਆਨਰਜ਼ ਇਨ ਮੈਥ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਮਾਈਕਰੋ ਅਤੇ ਮੈਕਰੋ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਲੋੜੀਂਦੇ ਤੱਥ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ ਕਿ ਜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਤਨਜ਼ੀਆ ਜੁਗਤ ਆਪੇ ਅਪਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 117: ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਗਲੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 118 : ਪੁਲਿਸ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਾਜ਼ ਉਧੇੜਨ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ : ਹੁਣ ਰਿਡਾਇਡ ਹੋ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਵੱਧ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਡਿਊਟੀ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਦਿੱਕਤ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ। ਦੂਜੇ, ਜਿਸ ਜੱਜ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੀ ਦਾ ਸੀ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਪਾਜ਼ ਨਾ ਉਖਾੜ ਦੇਵੇ। ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਖੁੱਡੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਕੀਲ ਵੀ ਨਿਹੇਰੇ ਕੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਝੁੱਠੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵੀ ਹੋਏ। ਹਰ ਵਾਰ ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਢਾਂਡਾ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਦੇ ਬੱਦਲ ਟੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, 'ਜਦੋਂ ਉਖਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੂਹਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਡਰ,' ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 119. ਇਹ ਵੀ ਦੱਸੋ— ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋ, ਕਿਉਂ? ਵਿਦਿਅਕ ਜਗਤ ਵਿਚਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?

ਉੱਤਰ - ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਰਨ ਸਾਹਿਤ ਪੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਰ ਇਹ ਤੱਥਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਪੜੀ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ ਕਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਕਚਿਹਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹਫਤੇ ਦੇ ਛੇ ਦਿਨ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਛੁੱਟੀਆਂ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਤਵਾਰ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਸਿਹਤ ਵੀ ਇਜਾਜਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

ਵਿਦਿਅਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਬਹੁਤ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਮੈਰਿਟ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁੱਟਬੰਦੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 120. ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਚਿੰਤਕ (ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਅਤੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ) ਜਦੋਂ ਸੁਪਲੇਟਵ ਡਿਗਰੀ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਮੁਲਾਂਕਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਕ/ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਨੂੰ?

ਉੱਤਰ - ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਚਿੰਤਕ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਹੁਤ ਤਿਲਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਲਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਸਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਅਹੁੱਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਦੇਸ਼ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਕਿੱਤਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮੇਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਿਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਗੇਟ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ (ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ) ਪੀੜੀ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ ਵਿਨੋਦ, ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਡਾ. ਰਖਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ ਜਾਂ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਣ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 5000 ਰੁਪਇਆ ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਉਪੱਰ ਉਨਾਂ ਤੋਂ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਦਿਖਾਓ। ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਦੇਖੀ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਇਹ ਚਣੌਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 121 : ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਵਸਥਾ ਸਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਧੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਇਹ ਗੱਲ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਪਰੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਥਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਣਿਕ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਰਚਨਾਹਾਰਾ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕਲਮ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਹੁੰਦਾ। ਲੜੀ ਨਾਲ ਲੜੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੀ। ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਮਗਜ਼ ਖਪਾਈ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਉਠ ਖੜੋਈ ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਉਚਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਚਨਾ ਅਧੂਰੀ ਛੱਡ ਦੇਈ ਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਲਮ ਲੈ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟਣ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਦੇ ਗੇਅਰ ਬਦਲਣ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੀਵੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਸ਼ਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਘਰ ਵੀ ਪੁੱਜ ਜਾਈਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਦੋਂ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹੇ ਕਦੋਂ ਰਿਕਸ਼ਾ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਪੈਦਲ ਚੱਲੇ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਫੁਆਰੇ ਵਾਂਗ ਫੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਜਾਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਰਬ-ਗਿਆਤਾ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੇਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਥੋਂ ਆਏ। (ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਜਕ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)। ਰਚਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ ਹੋਈਏ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲੱਗੀ ਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 122: ਕੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕੇ ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ-ਨਾਥ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਤਰ ਤੱਕ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਕੀਲ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕਈ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਹੋ ਗਏ। ਕਲਾਤਮਕ ਪਖੋਂ ਇਹ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰੀਕੀਆਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਘੱਟ ਪਈ। ਇਸ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਜੇ ਗ਼ਲਤ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਮੁਜਰਿਮ ਨੂੰ ਸਜਾ ਤੋਂ ਬਚਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ

ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਬੱਦਤਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਲੱਗਣਗੇ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਨੂੰ ਨਿਗਰ ਚੁੱਕੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦੀ ਪੀੜ ਖੁਦ ਹੰਢਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਹੀ ਉਹ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਗਲੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਾ ਚੇਲਾ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਜੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰੀ ਧਿਰ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਗਲੇ ਵਰਗੇ ਚਲਾਕ ਚੇਲੇ ਭੈੜ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਆਈਏ। ਵੇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਚੋਣ ਅਚਾਨਕ ਨਹੀਂ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਤਲ, ਡਾਕਾ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਹਨ। ਸੱਟਾ-ਫੇਟਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜੁਰਮ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਘੱਟਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰੋਂ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤ ਗਵਾਹ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਦਿਮਾਗੀ ਸੱਟ ਖਾ ਕੇ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੋਹਣੀ ਸੁਨੱਖੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗੀ ਬਣੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ਼ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਘਰ ਦੇ ਮੱਖੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਘਟਵਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੀ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਿਵਲੀਏਪਣ ਤੱਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਣ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਖੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਤੇੜ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 123. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਨਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਆਖੋ?

ਉੱਤਰ - ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਇਨਾਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਸਨਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੀ ਰਾਸ਼ੀ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ, ਸਿਆਸੀ ਰਸੂਖ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖੁੱਲ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਨਾਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਤਾਂ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੱਦ-ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 124. ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ 'ਚੋਂ ਜਨਮਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਤੱਤ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚੋਂ?

ਉੱਤਰ - ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੇ ਇਕੋ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਨ ਹੱਥ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਕਾਰਕੀ ਸਿਧਾਂਤ (Multy facfor therpy) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 125. ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਸਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ? ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ-ਮੁਹਰੇ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਜਾਂ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਣ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੁਹਿਰਦ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੌਸਲਾ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਟਿਪਣੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚਤਾਈ ਵੱਲ ਉੱਗਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਲੋਚਕ ਕਾਮਰੇਡ ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਹੈ। 'ਪੁਨਰਵਾਸ' ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜਨ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਕ ਅੱਧ ਠੇਕਰ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਣਾ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਬਿਨਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਰਹੇ। ਗਿੱਲ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਖੀਰ ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਰਿੱਝੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨੀ ਵੱਧ ਸੁਆਦ ਹੋਵੇਗੀ।" ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਪੂਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਰਚਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਆਰੰਭ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵਰਗਾ ਨਾਵਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

'ਲਾਮ' ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੇ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਹੋਈ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੌਰਾਨ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ 'ਵਿਰਾਸਤ' ਉੱਪਰ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟਾਵੇਂ ਟੱਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜੱਜੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਚ ਪੱਦਵੀ ਮਿਲਣਾ ਅੱਜਕੱਲ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਮ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਡਾ. ਭੱਟੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਗਈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਣ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਹੂਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਜਤਾਇਆ ਕਿ ਦਿਸ਼ਾ ਸਪਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਝਲਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਵਾਲੀ ਖ਼ਿਤਾਬ ਰੂੜੀ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ

ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਰਹੀ। ਕਟਿਹਰਾ ਨਾਵਲ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਯੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਨਤੀਜਾ ਕੇਰਵ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਬਾਅਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਚਿੰਤਕ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ, ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਮੈਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਪਾ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਅਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 126. ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਰੋ?

ਉੱਤਰ - ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਘੇਰ ਤਪੱਸਿਆ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਘਰ ਫੂਕ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰ ਵਿਧਾ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਦਿਨ ਇਕੇ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਰੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੇ ਝੜਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵਿਆਂ ਨੇ ਪੁੰਗਰਦੇ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵਿਆਂ ਲਈ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਰਾਹ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 127. ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਨਾਵਲੀ-ਸੰਗਠਨ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ ਇਸੇ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ, ਕਟਿਹਰਾ ਅਤੇ ਕੇਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਰਦਲੀ ਤੋਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਤੱਕ, ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ ਫੈਲਦੇ ਹਨ। ਕੇਰਵ ਸਭਾ ਦੀ ਚਾਰ ਪਰਤੀ ਕਹਾਣੀ (ਕਤਲ+ਬਲਾਤਕਾਰ+ਡਾਕਾ+ਗੰਭੀਰ ਚੋਟਾਂ) ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਚੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਤਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 128. ਕੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹਰਫਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਖਾਕਾ ਵੀ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਬਾਬਤ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਪਰਚੀ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੁਝ ਅਉੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਚੀ ਉਪਰ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇੰਟਾਂ, ਰੇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮੈਂਟ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪਾਲਾ ਅਤੇ ਮੀਤਾ ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਸਜਾ ਭੁਗਤ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਖਵਾਵਾਂ ਕੇ ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਜਾ ਤੁਸੀਂ ਭੁਗਤ ਲਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤ ਫੈਜਦਾਰੀ-ਨਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਉੱਪਰ ਇਕ ਗਹਿਰਾ ਵਿਅੰਗ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲ ਹਰਮਨਵੀਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਉਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾਂ ਅੰਤਮ ਪਰਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਮੇਦਨ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਛੀਬਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੇ ਸੁੱਮਚੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਨਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਮੇਦਨ ਜਿਹੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਇਕ ਗਉ ਭਗਤ ਜੇਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲੋਂ ਡੰਡਾ ਧਕਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੋਮਾ ਉਪਰ ਇਕ ਦਲਿਤ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 129. ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੇਗੇ? ਮੰਡੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ - ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਵੀ ਦੋ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਅਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਮਾਗਮ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਾਨ -ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਮੰਡੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਕੇ ਟਿੱਕੇ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ-ਭਾਜੀ ਪਵਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 130. ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਹੋਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਜਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਚਿਹਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਮੀਰ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਖੱਪ ਖਿੱਝ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਈਦਾ ਹੈ। ਘੰਟੇ ਕੁ ਬਾਅਦ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੁਜ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਬਸ ਮਨ ਵਿਚ ਵੇਗ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪੁੱਲੇ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 131. ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁੱਟਬਾਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੋਟ-ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਹੈ ਨਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਰੁਚੀ। ਸਥਾਪਤੀ, ਸ਼ੌਹਰਤ ਅਤੇ ਮਾਨ-

ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਵਧੀਆਂ ਕੰਮ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਰਿਟ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਸਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 132. ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਵੀਏ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ?

ਉੱਤਰ - ਮੈਂ ਕਲਾ ਦੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਾਂ। ਕਾਮ ਉਕਸਾਉ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 133: ਸ਼ਬਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹੋ?

ਉੱਤਰ : ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰੂਦ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਣ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਈਅਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਸੀ ਕੰਵਰ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਰਹੇ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਗਾਂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਗੱਲ ਦੂਰ ਤੱਕ ਚੱਲੀ।

'ਜੱਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ। ਹੁਣ ਲੋਕ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਕਿਰਨ ਕਤਲ ਐਕਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ (ਮਹਿਲ ਕਲਾਂ) ਵਲੋਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਨਾਅਰੇ 'ਗੁੰਡਾ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਗਠਜੋੜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 134. ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਪਿਛਲੇ ਕਰੀਬ ਤੇਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੈਂ, ਫੌਜਦਾਰੀ-ਨਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਦੇ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਟਿਹਰਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਘਰ। ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਰਾਇ ਨਾਲ ਚਲੀਏ ਤਾਂ ਕੋਰਵ ਸਭਾ ਵੱਧ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਖ਼ਾਨਾਪੂਰੀ', 'ਲਾਮ', 'ਦਹਿਸਤਗਰਦ' ਅਤੇ 'ਵਿਰਾਸਤ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤਮ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 135. ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਤਰਜੀਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਉੱਪਰ ਕਿੱਤਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਹੈ। 5-7 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਨਹਾਈ ਦਾ ਦਰਦ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਕੁ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪਤਨੀ ਹੱਸ ਕੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਖਿੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 136. ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਨੀ ਸਿਰਜਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਲੋਚਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੀ ਰਾਏ ਪੇਸ਼ ਕਰੋਗੇ? ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ?

ਉੱਤਰ - ਉਹੋ ਲੇਖਕ ਵਧੀਆ ਸਿਰਜਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਧੀਆ ਅਲੋਚਕ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਵਕੀਲ ਵਧੀਆ ਅਲੋਚਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਖਦਾ ਪੜਚੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਘਾਟਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਰਾਘਵੀਰ ਸਿੰਘ ਟੇਰਕਿਆਵਾ ਜੋ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਕੀਲ ਵੀ ਹੈ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਖ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਣਤਾਈ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਿਆ। ਹਰ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾਂ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘਾਟਾਂ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵੀ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਲਿਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 137. ਕਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?

ਉੱਤਰ - ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜਾਂ ਰਹੱਸਮਈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਖੰਡੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਦੂਰੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਲੋਲੜੀਆਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੇਟਾਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਬਤੋਰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਆ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੁਹਰਾ ਘਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੰਡੀਆਂ ਦੀ ਨਕਾਬਪੋਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਕੁੱਝ ਸਿਆਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਹਿਮ ਕੇਸ ਨਿਕਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਹੋਰ ਸਨ ਪਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਵੀ ਉਠਾਵਾਂਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 138. ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਰੂ ਦਖਲ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਕੋਈ ਰਚਨਕਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੇ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹੋ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੋਮਾਂਸ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਨੱਕ ਤੱਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਲੀਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਪਿਛਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਟਿਪਣੀ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੱਟਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 139. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੇਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਫਿਕਰ ਦਿਮਾਗ ਉੱਪਰ ਚਾੜੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕੀ ਹੈ? ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਰਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਚੀ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਸੜ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਰਚਨਾ ਪੜ ਕੇ ਪਾਠਕ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 140. ਅਜੋਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ, ਮੰਡੀ, ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਉੱਪਰ ਖਲੋਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਕੋੜ• ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਅਤੇ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 141. ਕਲਾ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਕਲਾ ਦਾ ਧਰਮ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 142. ਅਜੋਕੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਸਮੈਟਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਾਂ ਰੈਡੀਕਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ?

ਉੱਤਰ - ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਹੋਰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵ ਉੱਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਰੈਡੀਕਲ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਦਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 143. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ, ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਾਬਕ, ਸੂਰਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਜਰੂਰਤ ਹੈ?

ਉੱਤਰ - ਸਾਇਦ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ, ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟਿਆ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਇਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਜਿਹੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੱਲ ਵੀ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਖੋਜਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੋਭਿੱਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਹਾਲੇ ਇੰਨੇ ਇਕੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਕੁੱਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਧੀ ਅਪਨਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਹਵਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਨਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਚਿੰਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੁੰਮਣਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਠੰਡ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਛਾਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧੁੱਪ ਚੜਨ 'ਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਜਿਆਦਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਧੁੱਪ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਨਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਮ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਜਾਂ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਨਾ ਕੇ ਹੀ ਉਤਮ-ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।